

Date: 23rd January-2026

TURKISTONDA 1916-YILGI QO'ZG'ANLONNING BOSHLANISHI

Mamajonov Xurshidbek Mirzamurod o'g'li

Andijon viloyati Shahrixon tumani 2- son texnikumi tarix fani o'qituvchisi

Annotatsiya: Ushbu maqolada 1916-yildagi Turkiston qo'zg'olonining kelib chiqish sabablari, uning borishi va xalqning milliy-ozodlik harakatidagi o'rni keng formatda tahlil qilingan. Tadqiqotda Chor Rossiyasining mustamlakachilik siyosati, xususan, 1916-yilgi mardikorlikka olish haqidagi podsho farmonining ijtimoiy-iqtisodiy va siyosiy oqibatlari yoritilgan. Shuningdek, qo'zg'olonning o'ziga xos xususiyatlari, o'lka mintaqalari (Jizzax, Toshkent, Farg'ona, Yettisuv) bo'yicha yoyilish dinamikasi va harakatning mag'lubiyatga uchrash sabablari ko'rsatib o'tilgan.

Kalit so'zlar: Turkiston, 1916-yilgi qo'zg'olon, milliy-ozodlik harakati, Chor Rossiyasi, mardikorlikka safarbarlik, podsho farmoni, Jizzax qo'zg'oloni, mustamlakachilik zulmi, jadidlar, mustaqillik g'oyasi, siyosiy tahlil, tarixiy xotira.

XX asrning birinchi choragi nafaqat jahon xaritasida, balki Markaziy Osiyo taqdirida ham misli ko'rilmagan siyosiy to'fonlar davri bo'ldi. Bu davrning eng fojiali va ayni paytda eng shonli sahifalaridan biri — 1916-yilgi milliy-ozodlik qo'zg'olonidir. Ushbu harakat shunchaki mahalliy norozilik namoyishi emas, balki qariyb yarim asrdan beri Chor Rossiyasi mustamlakachiligi ostida ezilib kelgan Turkiston xalqining erk va ozodlik uchun bergan mardona javobi edi.

XIX asrning ikkinchi yarmi va XX asr boshlarida Rossiya imperiyasi Turkistonni o'zining xomashyo bazasiga aylantirib, o'lkaning boyliklarini ayovsiz talash bilan birga, mahalliy aholining milliy qadriyatlarini, diniy e'tiqodi va hayot tarziga nisbatan keskin tazyiqlar o'tkaza boshladi. 1914-yilda boshlangan Birinchi jahon urushi bu ziddiyatlarni eng yuqori nuqtaga olib chiqdi. Urush tufayli yuzaga kelgan iqtisodiy inqiroz, soliqlarning keskin ortishi va oziq-ovqat yetishmovchiligi xalqning sabr kosasini to'ldirgan bo'lsa, 1916-yil 25-iyundagi "Mardikorlikka olish" haqidagi podsho farmoni portlashga tayyor turgan jamiyat uchun so'nggi turtki bo'ldi. Ushbu qo'zg'olonning ahamiyati shundaki, u ilk bor Turkistonning turli burchaklaridagi — vodi-yu vohadagi, tog'-u dashtdagi xalqlarni umumiy dushman va umumiy zulmga qarshi bir maqsad yo'lida birlashtirdi.

Qo'zg'olonning bevosita sababi: "Qonli farmon". 1916-yilning 25-iyunida imperator Nikolay II tomonidan imzolangan farmon Turkiston xalqi uchun kutilmagan zarba bo'ldi. Farmonga ko'ra, o'lkaning 19 yoshdan 43 yoshgacha bo'lgan erkak aholisi front orqasidagi mudofaa inshootlarini qurish va xandaqlar qazish kabi og'ir ishlarga safarbar etilishi kerak edi. Mahalliy xalq buni o'z farzandlarini muqarrar o'limga yuborish va islom aqidalariga zid ravishda "kofirlar" urushiga xizmat qilish deb qabul qildi. Ayniqsa, paxta yig'im-terimi qizigan pallada ishchi kuchining olib ketilishi dehqon xo'jaliklarini butunlay xonavayron qilishini hamma tushunib turardi.

Date: 23rd January-2026

Qo'zg'olonning ilk uchquni 1916-yil **4-iyulda Xo'jandda** chaqnadi. Farmonni bekor qilishni talab qilib ko'chaga chiqqan xalqqa qarshi o'q uzilishi butun o'lka bo'ylab zanjirli reaksiya hosil qildi.

Toshkent va Farg'ona vodiysi: 11-iyul kuni Toshkentning eski shahar qismida minglab odamlar namoyishga chiqdi. Andijon, Namangan va Qo'qon shaharlarida ham tartibsizliklar yuz berib, xalq mardikorlikka ro'yxat tuzayotgan "ellikboshi" va "mingboshi"larga qarshi bosh ko'tardi.

Jizzax fojiasi: Qo'zg'olonning eng shiddatli va qonli nuqtasi Jizzax bo'ldi. Iyul oyi o'rtalarida Jizzax aholisi butunlay qurollanib, mustamlakachilik ma'muriyatiga qarshi ochiq urush e'lon qildi. Bu yerda qo'zg'oloni bostirish uchun general fon Rozenbax boshchiligidagi yirik jazo otryadi va artilleriya safarbar etildi. Jizzaxning eski shahar qismi deyarli butunlay vayron qilinib, kultepaga aylantirildi.

Yettisuv va Qirg'iziston: Bu hududlarda qo'zg'olon uzoq davom etdi va asosan ko'chmanchi aholining chor ma'muriyatiga hamda yerlarini tortib olgan rus ko'chmanchilariga qarshi kurashiga aylandi.

Kurashning xarakteri va rahbarlari. Qo'zg'olon tarqoq bo'lsa-da, u xalqchil xarakterga ega edi. Kurash saflarida ham dehqonlar, ham hunarmandlar, ham ma'rifatparvar ziyolilar bor edi. Jizzaxda Nazirxo'ja Eshon, Namanganda Ubaydulla Xo'jayev kabi shaxslar xalqni birlashtirishga intildilar. Qo'zg'olonchilar asosan ketmon, o'roq, taroq va ov multiqlari bilan qurollangan bo'lib, ular muntazam armiyaning pulemyot va zambaraklariga qarshi mislsiz jasorat ko'rsatdilar.

Chor ma'muriyatining shafqatsizligi. Chor hukumati Turkistonni "ichki dushman"dan tozalash uchun eng shafqatsiz choralarni qo'lladi. Qo'zg'olon bostirilgan hududlarda ommaviy qatl etishlar, mol-mulkni musodara qilish va butun boshli qishloqlarni yer bilan yakson qilish odat tusiga kirdi. Harbiy sudlar tuzilib, yuzlab insonlar o'lim jazosiga hukm qilindi, minglab odamlar esa Sibirga surgun qilindi.

1916-yilgi voqealar davrida Turkiston ziyolilari, xususan Jadidlar murakkab tanlov qarshisida qoldilar. Mahmudxo'ja Behbudiy, Munavvarqori Abdurashidxonov kabi yetakchilar xalqning qirilishidan qo'rqib, dastlab ehtiyotkorlik yo'lini tanladilar. Ular hukumat bilan muzokara olib borib, "mardikorlikka olishni vaqtincha to'xtatib turish" yoki "sharoitlarni yaxshilash"ni so'rashgan. Biroq xalqning g'azabi ziyolilarning ehtiyotkorligidan baland keldi. Keyinchalik jadidlar qo'zg'olonda jabrlangan oilalarga yordam berish va hibsga olinganlarni himoya qilish uchun huquqiy yordam ko'rsatish guruhlarini tuzdilar.

Qo'zg'olon faqat erkaklar jangi emas edi. 1916-yilning iyulida Toshkentda yuz bergan norozilik chiqishlarida o'zbek ayollari faollik ko'rsatdilar. Ular o'z farzandlari va turmush o'rtoqlarini mardikorlikka berishni istamay, politsiya mahkamalariga hujum qilishda qatnashganlar. Tarixiy manbalarda ayollarning politsiya kordonlarini yorib o'tgani va farzandlarini himoya qilib chiqqani haqida ko'plab guvohliklar saqlanib qolgan.

Date: 23rd January-2026

Iqtisodiy sabotaj va aloqa tizimidagi urush. Qo'zg'olonchilar faqat qurolli to'qnashuv bilan cheklanib qolmay, imperiyaning hayotiy muhim arteriyalariga zarba berdilar:

➤ **Temir yo'l urushi:** Markaziy Osiyo temir yo'llari (ayniqsa, Zakaspiy va Orenburg yo'nalishlari) bir necha nuqtada uzib qo'yildi. Bu chor armiyasining o'lkaga qo'shimcha kuch va qurol-yarog' keltirishini qiyinlashtirdi.

➤ **Telegraf aloqasi:** Aloqa simlarining kesib tashlanishi mustamlaka ma'muriyatining viloyatlar bilan bog'lanishiga to'sqinlik qilib, ma'lum vaqt davomida boshqaruvda tartibsizlik (xaos) keltirib chiqardi.

Chor hukumati oxir-oqibat 100 mingdan ortiq mardikorni o'lkadan olib chiqib ketishga erishdi. Biroq ularning ahvoli ayanchli edi. Ular Belarus, Boltiqbo'yi va Kavkazning botqoqli joylarida, og'ir sovuq va antisanitariya sharoitida ishlatildi. Ko'pchiligi ochlik va kasallikdan halok bo'ldi. Tirik qolganlar esa 1917-yilgi inqilobiy g'oyalarni o'zi bilan Turkistonga qaytarib keldi, bu esa keyingi yillarda o'lkadagi siyosiy faollikni yanada oshirdi.

"Buyuk Urkun" — qochqinlar fojeasi. Chor hukumati bo'layotgan qo'zg'olonlarni shafqatsiz bostirdi, ayniqsa Yettisuv (bugungi Qirg'iziston va Janubiy Qozog'iston) hududida ommaviy qirg'inlar boshlandi. Bu tarixga "Urkun" (Qochish) nomi bilan kirdi. 100 mingdan ortiq aholi qattiq sovuq va qorli tog' dovonlari osha Xitoyning Qulja va Qashqar shaharlariga qochishga majbur bo'ldi. Yo'l-yo'lakay o'n minglab odamlar sovuqdan va ochlikdan vafot etdi.

Ma'muriy inqiroz va korrupsiya. Podsho farmonini ijro etish jarayoni Turkistonda misli ko'rilmagan korrupsiya va ijtimoiy adolatsizlikni yuzaga chiqardi. Ro'yxat tuzish vakolati berilgan mahalliy ma'murlar (mingboshilar va volostnoylar) boylarning farzandlarini pul evaziga ro'yxatdan chiqarib tashlab, ularning o'rniga kambag'al, boquvchisini yo'qotgan oilalar farzandlarini yozishgan. Bu holat xalqning g'azabini chor hukumatidan ham ko'proq mahalliy "sotqin" amaldorlarga qaratdi. Qo'zg'olonning ilk kunlarida ko'plab volostnoy idoralari va soliq hujjatlari aynan shu adolatsizlikka norozilik sifatida yoqib yuborilgan.

Qo'zg'olonning "Sinfiy" va "Diniy" qiyofasi. Harakatning g'oyaviy negizida "G'azovot" (muqaddas urush) shiorlari ham muhim o'rin tutdi. Ko'plab ulamolar va eshonlar xalqni kofirlar zulmiga qarshi kurashga chorladilar. Biroq, bu faqat diniy harakat emas edi. Tarixiy hujjatlar shuni ko'rsatadiki, qo'zg'olonda nafaqat musulmonlar, balki chor hukumatining dehqonchilik siyosatidan norozi bo'lgan ba'zi boshqa millat vakillari ham bilvosita xayrixohlik bildirgan. Qo'zg'olon Turkistondagi barcha ijtimoiy qatlamlarni — boydan tortib dehqongacha, ulamodan tortib ziyoligacha qamrab olgan chinakam umumxalq harakatiga aylandi.

Harbiy texnika va taktika nomutanosibli. Qo'zg'olonchilarning harbiy taktikasi asosan "partizanlik" urushiga asoslangan edi. Ular kutilmaganda hujum qilib, so'ngra tog'li hududlarga yoki cho'llarga chekinishgan. Biroq, Chor Rossiyasi Birinchi jahon urushida sinalgan eng zamonaviy qurollarni — pulemyotlar (Maksim), artilleriya va hatto

Date: 23rd January-2026

ayrim hududlarda daryo flotilyalarini ishga soldi. Masalan, Jizzaxda qo'zg'olonchilarga qarshi zambaraklardan o't ochilishi ochiq jang maydonida kuchlar nisbati qanchalik teng bo'lmaganini ko'rsatdi. Bu nomutanosiblik qo'zg'olonning harbiy jihatdan mag'lub bo'lishiga asosiy sabab bo'ldi.

Axborot blokadasi va tashqi dunyoning munosabati. Chor ma'murlari Turkistondagi qirg'inlar haqidagi ma'lumotlar jahon jamoatchiligiga va Rossiya Davlat Dumasiga yetib bormasligi uchun qattiq senzura o'rnatgan. Shunga qaramay, taniqli siyosatchi **Aleksandr Kerenskiy** Turkistonga kelib, voqealarni o'rganadi va keyinchalik Dumada hukumatning Turkistondagi harakatlarini "shafqatsiz jinoyat" deb ataydi. Bu chiqish Rossiya imperiyasining o'z ichida ham podsho rejimiga nisbatan ishonchsizlikning ortishiga xizmat qildi.

Chor hukumatining strategik xatosi. Tarixchilarning fikricha, 1916-yilgi qo'zg'olon Chor Rossiyasi uchun "ikkinchi front" vazifasini o'tadi. Podsho hukumati asosiy kuchlarini Germaniyaga qarshi urushga qaratish o'rniga, o'zining ichki mustamlakasini ushlab turish uchun o'n minglab saralangan askarlarni Turkistonga tashlashga majbur bo'ldi. Bu holat imperiyaning harbiy-iqtisodiy qudratini yanada zaiflashtirdi va 1917-yilgi fevral inqilobining tezlashishiga bilvosita turtki berdi.

1916-yilgi Turkiston qo'zg'oloni, garchi Chor Rossiyasining muntazam armiyasi tomonidan shafqatsizlik bilan bostirilgan bo'lsa-da, o'lka xalqlarining ijtimoiy-siyosiy tafakkurida tub burilish yasagan voqea bo'lib qoldi. Ushbu harakat shunchaki mardikorlikka olishga qarshi norozilik emas, balki mustamlakachilik kishanlarini parchalashga bo'lgan umumxalq intilishining ilk yirik namoyishi edi.

➤ **Birinchidan**, bu qo'zg'olon Turkiston xalqining milliy birligini sinovdan o'tkazdi. Farg'onadan Jizzaxgacha, Toshkentdan Yettisuvgacha bo'lgan bepoyon hududlarda turli millat va tabaqa vakillarining yagona dushmanga qarshi birlashishi, kelajakdagi milliy davlatchilik g'oyalari uchun mustahkam poydevor bo'ldi. Xalq o'zining kuchi birlikda ekanini va ozodlik uchun qurbonlar berishga tayyorligini amalda isbotladi.

➤ **Ikkinchidan**, 1916-yil voqealari chorizmni ma'naviy va siyosiy inqirozga yetakladi. Rossiya imperiyasining o'z mustamlakalarida yuritgan qonli siyosati xalqaro hamjamiyat va imperiya ichidagi demokratik kuchlar tomonidan keskin tanqid qilindi. Bu esa, o'z navbatida, 1917-yilda sodir bo'lgan inqilobiy o'zgarishlarning tezlashishiga va chor hokimiyatining ag'darilishiga bilvosita yo'l ochdi.

➤ **Uchinchidan**, qo'zg'olon jadidchilik harakatining yangi bosqichga ko'tarilishiga turtki berdi. Ziyolilar endi faqat ma'rifatparvarlik bilan emas, balki siyosiy mustaqillik va milliy muxtoriyat uchun kurashish zarurligini anglab yetdilar. 1917-yildagi Turkiston Muxtoriyati g'oyasi aynan 1916-yilgi qonli saboqlardan so'ng yanada pishib yetildi.

Xulosa qilib aytganda, 1916-yilgi qo'zg'olon qatnashchilari va qurbonlarining xotirasi bugungi mustaqilligimizning qadriga yetishda muhim ahamiyat kasb etadi. Bu harakat bizga erk va huquq hech qachon osonlikcha berilmasligini, u millatning fidoyiligi va jasorati evaziga qo'lga kiritilishini eslatib turuvchi tarixiy darsdir. Ushbu voqealarni

Date: 23rd January-2026

xolis o'rganish va kelajak avlodlarga yetkazish — milliy o'zligimizni anglashning ajralmas qismidir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning "Yangi O'zbekiston strategiyasi" va mustamlaka davri qurbonlari xotirasini e'zozlash haqidagi ma'ruzalari (2020-2025 yillar).
2. Azizxo'jayev A. "Mustaqillik: kurashlar, iztiroblar, quvonchlar". Toshkent, "Sharq", 2001-y.
3. Rajabov Q., Haydarov M. "Turkiston tarixi (1860-1917 yillar)". Toshkent, "Yangi asr avlodi", 2002-y.
4. Ziyoev H. "Turkistonda Rossiya tajovuzi va zulmiga qarshi kurash (XVIII–XX asr boshlari)". Toshkent, "Sharq", 1998-y.
5. Tursunov H. "1916-yilgi qo'zg'olon". Toshkent, 1966-y.
6. Sodiqov X. "Turkiston chorizm mustamlakachiligi davrida". Toshkent, 1994-y.
7. O'zbekistonning yangi tarixi. 1-kitob. [Turkiston chor Rossiyasi mustamlakachiligi davrida]. Toshkent, "Sharq", 2000-y.
8. Arxiv hujjatlari: O'zbekiston Milliy arvi (O'zMA), I-1-fond (Turkiston general-gubernatorligi kanselyariyasi hujjatlari).
9. Jadidlar merosi: Mahmudxo'ja Behbudiy, Munavvarqori va Abdurauf Fitratning 1916-yil voqealariga oid maqola va xotiralari to'plami.

